

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUS VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MÜASİRLİYİN BƏDİİ DƏRKİ (V.F.Tendryakov və Anarın əsərləri əsasında)

İxtisaslar: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Samirə Aqşin qızı Əhmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

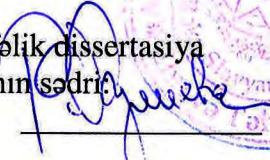
Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Zenfira Əlişah qızı Vəliyeva

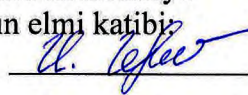
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Məcid qızı İmaməliyeva

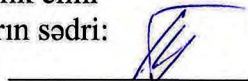
filologiya elmləri doktoru, professor
Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Solmaz Ağazəki qızı Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 2.13/1 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Birdəfəlik dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya elmləri doktoru, professor
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Birdəfəlik elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Bella Sirac qızı Musayeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bütün zamanlarda bədii ədəbiyyatda müasir dövrün mühüm problemlərinin əks etdirilməsinə səy göstərilməsi müşahidə olunmuş, həmin problemlərin rəngarəngliyinə maraq və onların vasitəsi ilə gerçəkliyi anlamaqla onu bədii formada yenidən yaratmaq həvəsi olmuşdur. Müasir dövr haqqında yazmaq yaşadığın dövrü əks etdirmək, əsərin yazıldığı dövrün aktual problemlərinin bədii həllini vermək deməkdir. Beləliklə, bədii mətn dünyanın modeli kimi, özünün bir çox keyfiyyətlərini məhz müasir dövrün problematikasında elə büruzə verir ki, o eyni zamanda keçmişi və gələcəyi də əhatə etməyə imkan vermiş olur.

Bu mənada 1960-80-ci illər “sovet” ədəbiyyatının, o cümlədən bədii nəsrin mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf dövrlərindən biri kimi, “müasirlik və müasir qəhrəman” probleminin tədqiqi üçün zəngin material verir. Ədəbiyyatın bu inkişaf dövründə müasirlik problematikası hər şeydən öncə qəhrəmanların istehsalat və məişət, şəhər və kənd mühitlərindəki həyatının, habelə onların mənəvi və əxlaqi aləminin təsviri vasitəsi ilə reallaşdırılır. Hər bir yazıçı özünün müasirlik konsepsiyasını həmin dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, bir müəllif kimi, özünün fərdi bədii-estetik yanaşmasında və baş verənləri dəyərləndirməsində təzahür etdirir.

Tədqiqat işinin adından da göründüyü kimi, rus və Azərbaycan nəsrinin qeyd olunan dövrü kontekstində V.Tendryakovun və Anarın müasirlik mövzusunda yazılmış əsərlərinin konkret materialları əsasında aparılır. Bunlar “sovet” ədəbiyyatının ən ziddiyyətli dövrlərindən birində müxtəlif milli ədəbiyyatlarda müasirlik probleminin həllində mövcud olan ümumiliyin və fərqi aşkara çıxarılmasına imkan verir.

“Yenidənqurmanın” əvvəllərində rus və Azərbaycan ədəbiyyatı özlərinin “postsovet” inkişaf dövründə “mülayimləşməni” əvəz etmiş “durgunluq” adlanan mərhələnin tədqiqinə müraciət etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu yuxarıda sadalananlar seçilmiş mövzunun **aktuallığını** göstərir.

V.Tendryakovun və Anarın əsərləri rus və Azərbaycan ədəbi tənqidində və ədəbiyyatşünaslığında geniş işıqlandırılmışdır. Məsələn,

V.Tendryakovun yaradıcılığına A.Boçarovun (Бесконечность поиска. M., 1982), D.Bikovun (Дилетант. 2015), A.Nasıyevin (Поэтика современной прозы. Bakı, 1997) Q.Zlenkonun (Проблематика и поэтика прозы Владимира Тендрякова. Almatı, 2005), İ.Kramovun (В зеркале рассказа. 1986), F.Kuznetsovun (Переключка эпох. M., 1976), F.Nasıyevanın (В.Тендряков и его “школьная проза”. 1990), V.Oqırızkonun (Затмения и прозрения: о творчестве В.Тендрякова. 2006), Y.Sidrovun (О прозе Владимира Тендрякова (1923-1984). M., 1987), Y.Tomaşevskinin (Вчера и сегодня. M., 1986), A.Elyasheviç (Горизонталы и вертикали. Современная проза – от семидесятых к восьмидесятым. Л., 1984) və bir çox mütəxəssislərin tədqiqatları həsr olunmuşdur.

Anarın çap olunan hər bir yeni kitabı Azərbaycanda və onun hüddurlarından kənarda (Rusiyada, Türkiyədə, Almaniyada və digər ölkələrdə) canlı əks-səda yaratmışdır. Bu gün Anarın yaradıcılığı üzrə geniş bibliografiyanı L.Anninskinin (Размыкание круга. Анар и его герои. M., 1989), S.Bəşirovun (Anar. Bakı, 1994), N.Əliyevin (Anar – şəxsiyyət və sənətkar. Bakı, 1999), S.Xəyalın (Anlanılmaq dərdi. Anarın yaradıcılığı əsasında. Bakı, 2003), R.Uluselin (Qlobal düşüncə məkanında Azərbaycan ədəbiyyatı Anar yaradıcılığı ilə. Bakı, 2005) və digərlərinin bir sıra monoqrafiyaları, habelə yazıçının yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini əks etdirən çox saylı məqalələr təşkil edir.

Bunlardan əlavə, rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında 1960-80-ci illər ədəbiyyatının inkişafına həsr olunmuş elmi-tədqiqat, habelə tədris xarakterli geniş ədəbiyyata V.F.Tendryakovun və Anarın əsərləri cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı 1960-80-ci illər rus və Azərbaycan nəsrinin müasir problematikasına həsr olunmuş nümunəsi ilə təmsil olunmuşdur.

V. Tendryakov və Anarın yaradıcılığında daha çox müasirlik problemləri ardıcıl şəkildə, müxtəlif rakurslardan, onların hər birinə xas olan tərzdə, müxtəlif milli materiallar üzərində təhlil edilir.

Tədqiqatın predmeti isə 1960-80-ci illərdə Rusiyada və Azərbaycanda mövcud olan ədəbi proses fonunda V.F.Tendryakov və Anarın yaradıcılığında müasirliyin bədii konsepsiyasıdır. Bu fakt

onların yaradıcılığında müasir dövrün və müasir qəhrəmanın obrazının yaradılması üçün mövcud olan mövzu və problemlərin, habelə priyom və vasitələrin təhlili zamanı aşkara çıxarılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. 1960-80-ci illər ədəbiyyatının ideya-estetik tendensiyasına uyğun olaraq müasirliyin və müasir qəhrəmanın bədii konsepsiyasının tədqiqindən, həmçinin bu mövzunun iki müxtəlif ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələri olan Tendryakovun və Anarın yaradıcılığında konkret əks olunmasının araşdırılmasından ibarətdir.

Dissertasiya işində aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- 1960-80-ci illər rus və Azərbaycan ədəbiyyatının əsas tendensiyalarının müəyyənləşdirmək, bu dövrün yazıçılarının bədii təfəkkür tipləri üzərində aparılmış müşahidələrini sistemləşdirmək;
- özündə “mülayimləşmə”, “durgunluq illəri” və “post-sovet” mərhələsinin başlanğıcı kimi dövrləri əhatə edən XX əsrin II yarısı ədəbiyyatında müasirlik problematikasının qoyuluşu və həlli prosesinin təkamülünü ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək;

- 1960-80-ci illər nəsrində müasir qəhrəmanın əsas mənəvi parametrlərinin formalaşmasını və onların Azərbaycan və rus yazıçılarının əsərlərində yaradılmasında mövcud olan müxtəlif yanaşmaları izləmək;

- V.F.Tendryakovun və Anarın yaradıcılığının konkret materialları əsasında rus və Azərbaycan ədəbiyyatında müasir mövzu ilə bağlı əsas problemləri açmaq;

- müasirlik və müasirin obrazı mövzusunun açılmasında yazıçının istifadə etdiyi bədii təsvir vasitələrini və priyomları nəzərdən keçirmək;

- V.F.Tendryakovun və Anarın yaradıcılığını təhlil edərək, sovet dövründə aktual problemlərin qoyuluşunda və həllində onların hər birinin yaradıcılıq manerasının, yaxud tərzinin özünəməxsusluğunu aşkara çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Əsas təhlil metodikası bütövlükdə tədqiq olunan dövrü və ayrılıqda götürülmüş yazıçıların yaradıcılığını əhatə edən ədəbi-tarixi prosesin müqayisəli və tipoloji prinsipləri üzərində qurulmuş metoda əsaslanır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarının inkişafının obyektiv təsvirini verməkdən ötrü hər iki ədəbiyyat üçün ümumi olan Sovet ədəbiyyatının 1960-80-ci illər kimi ziddiyətli inkişaf mərhələsini əks etdirən müasirlik mövzusunun bədii həlli nümunəsi kimi iki müxtəlif milli sənətkarın (Tendryakovun və Anarın) əsərlərinin müqayisəli təhlili.

2. Sovet ədəbiyyatında “durğunluq” adlanan dövr əslində zamanəmizin mürəkkəb məsələlərinin qoyulduğu, o dövrün cəmiyyət həyatı və ədəbi prosesi haqqında təsəvvür yaradan istedadlı əsərlərin yarandığı bir dövr idi.

3. Nəzərdən keçirilən dövr ədəbiyyatına yeni “postsovet” dövrü prizmasından baxmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və “durğunluq” dövrü ədəbiyyatının xüsusiyyətləri ilə bağlı bir çox suallara cavab almağa imkan verir.

4. 1960-80-ci illərdə həm Azərbaycan, həm də rus ədəbiyyatı istər o dövrün rəsmi və estetik doktrinasına qarşı çıxmaq planında, istərsə də sosialist realizm kanonlarından uzaqlaşmaq baxımından bir-biri ilə sıx bağlılıq təşkil edirdilər. Bu amil özünü mövcud dövrün mühüm, aktual problemlərinin qaldırılmasında və həllində xüsusilə təzahür etdirirdi.

5. 1970-80-ci illərdə müasirliyin və müasirlərin təsvirinə münasibətdə yazıçıların yaradıcılığında ən müxtəlif yanaşmalar müşahidə olunurdu. Hakimiyyətin xoşagəlməz reaksiyasından çəkinmək məqsədi ilə onlar özündə müxtəlif emosiyaları daşıyan rəngarəng mətnlər yaratmaqla onların köməyi ilə oxucuya qadağan olunan həqiqəti çatdırmağa çalışırdılar.

6. V.Tendryakovun yaradıcılığında müasirlik konsepsiyası totalitar dövlət sisteminin alçaldıcı tərəfini göstərməkdən çox insanın öz üzərində bu sistemin çürüdücü gücünü hiss etdiyi müasir həyat şəraitinin təsvir edilməsidir.

7. Anarın müasirlik konsepsiyasının əsasında müasir gerçəkliyin əxlaqi parametrlərinin göstərilməsi, insanların daxili aləminin ekzistensiyası vasitəsi ilə açılmasıdır. Bu halda yazıçı cüzi siyasiləşmədən və onların əmək fəaliyyətinin hansısa bir sahəsinə bağlılığı məsələsindən çəkinir.

8. Hətta durğunluq dövründə rus və Azərbaycan yazıçılarına müasirliyin ən mürəkkəb problemlərini tam səmimiyyəti ilə qaldırmaq və həll etmək müyəssər olmuşdur. Bəzi yazıçılar yaradıcılığının estetik təbiətinə görə hətta həqiqətə qarşı xəta etsələr də o dövrün ən çox çap olunan yazıçılarından olmuşlar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada 1950-ci illərin sonlarından ədəbi yardıclılığa başlayan rus (V.Tendryakov) və Azərbaycan (Anar) kimi iki müxtəlif milli ədəbiyyatı XX əsrin ikinci yarısında təmsil edən iki böyük sənətkarın yaradıcılıq yolu ilk dəfə müqayisəli planda araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Bu yazıçıların yaradıcılığında ilk dəfə müasirlik problematikasına bədii təsvir bucağı altında baxılır, həmin sənətkarlardan hər birində müasirliyin aktual problemlərinin həllinə, o cümlədən müasirlərin obrazının təcəssümündə və müasirlik konsepsiyasının formalaşmasında mövcud olan fərdi yanaşmalara diqqət çəkilir. Dissertasiya işində iki müxtəlif ədəbiyyat kontekstində yazıçıların ehyamla da olsa totalitar dövlət rejimində cəmiyyətin həyatının obyektiv şəklinə verilməsində işlətdikləri bədii metod və vasitələrə işıq salınır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti hər şeydən öncə onun ədəbi-tarixi və elmi-nəzəri istiqaməti ilə müəyyənləşdirilir. Dissertasiyada toplanmış və təhlil olunan faktiki materiallar 1960-80-ci illər rus və Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən, V.F.Tendryakovun və Anarın yaradıcılığının öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən XX əsr rus və Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə mühazirə kurslarında, həmçinin xüsusi kurslar və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri mövzu ilə bağlı nəşr edilmiş məqalələrdə, Azərbaycanda, Rusiyada, Macarıstanda keçirilmiş elmi konfranslarda edilmiş məruzələrin materialları və tezislərində əks olunmuşdur. Dərc olunan materiallar dissertasiyanın məzmununu tamamilə əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın həcmi boşluqsuz 234930 işarədir (Giriş – 11457, birinci fəsil – 66502, ikinci fəsil – 79882, üçüncü fəsil – 69547, Nəticə – 7542). Biblioqrafiya 206 addan ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, işin aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

“1960-80-ci illər rus və Azərbaycan nəsrində ədəbiyyat və müasirlik” adlanan birinci fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. **“1960-80-ci illər sovet dövrü ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərindən biri kimi”** adlanan birinci paragrafda bu dövr istər rus, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafının mürəkkəb və ziddiyətli inkişaf mərhələlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Qeyd olunur ki, bu dövr “mülayimləşmə” ilə başlasa da çox sürməmişdir. Ancaq bununla belə bu dövr senzuranın zəifləməsi, dünya ilə mədəni əlaqələrin qurulması ilə müşayiət olunan zaman kəsiyi kimi, ədəbiyyatın nisbi azadlıq dövrü idi və onu sonra “durgunluq” deyilən illər əvəz etmişdir.

1950-ci illərin sonu və 60-cı illərin publisistikasında insanın daxili dəyəri, onun cəmiyyətdə mühüm yeri və təkcə cəmiyyətə xidmət baxımından deyil, həm də şəxsi müstəvidə olması ideyası formalaşmağa başladı. Bu yeni ideyaların rüporu qismində “Новый мир” və “Наш современник” kimi jurnallar çıxış edirdi. Yazıçılar müasir mövzulara yeni mövqelərdən cəlb olunur, mənəvi məsələlərə, cəmiyyətdə baş verən proseslərə, müasir insanın şəxsiyyətinə maraq nümayiş etdirirlər.

Bütün bunlar hələ də davam edən ideoloji təzyiqlərə baxmayaraq baş verirdi.

Bu şəraitdə müasir dövr haqqında həqiqəti deməyə səy göstərən yazıçı hakimiyyətə xoş gəlməyən ideyaları mətnin

estetikasının köməyi ilə ört-basdır eləməyə çalışırdı. Yazıçının belə davranış xətti A.Kurçatkin qeyd etdiyi kimi idi: “Mədəni terror şəraitində öz təbiiliyinə sadıq qalmaq və doğru danışmaq istəyən istənilən yazıçı istər-istəməz güzəştə getməli olur”¹.

1960-80-ci illərin yazıçılarının yaradıcılığında müasirliyi təsvir etmək üçün ən müxtəlif yanaşmalar müşahidə olunur. Onlar hakimiyyətin xoşagəlməz reaksiyasından yayınmaq üçün özündə müxtəlif emosiyalar daşıyan məzmunlu mətnlər yazırlar və onların köməyi ilə oxucuya birbaşa deyilməsi mümkün olmayan həqiqəti çatdırmağa çalışırdılar. Belə hallarda müasirlik daha çox metanomik şəkildə ifadə olunurdu. Bu mənada o dövrün istedad sahibi olan istər rus, istərsə də azərbaycanlı yazıçıların möhtəşəm əsərləri buna nümunə ola bilər.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“1960-80-ci illərin rus və Azərbaycan nəsrində müasirlik və müasir qəhrəman problematikası”** adlanır. Burada yazıçı özünün müasiri olan cəmiyyətin qüsurlarını açmaq üçün əks etdirdiyi prolemlərin təhlilini verir. Bunlardan biri sovet cəmiyyəti ilə güya bir yerə sığmayan korrupsiya problemidir. Bu mövzuya müraciət edən yazıçılar öz əsərlərində pərdələnmiş şəkildə “kölgəli iqtisadiyat” doğuran dövlət sisteminin özünü şübhə altına alırdılar. Belə əsərlər sırasında N.Rəsulzadənin “Gecədə atlı”, “Kabuslar arasında” və Elçinin “Ölüm hökmü” kimi əsərlərini də göstərmək olar. Əsərdən götürülmüş nümunələrdə müəlliflər müasirliyin və müasirin obrazının təsvirində qeyri-adilik nümayiş etdirmişlər.

O dövrün rus nəsrində də “sənətkarın yaradıcılıq şüurunun təkamülü” ilə bağlı “müsbət qəhrəman” probleminə və onun transformasiyasına münasibətdə dəyişikliklər² və nəticədə “sosrealizm” çərçivəsindən tədricən çıxma müşahidə olunurdu. İstər rus, istərsə də azərbaycanlı yazıçıların o zamankı nəsrində hələ də inqilab ideyalarına inanan və ondan ötrü özünü qurban verməyə hazır

¹ Курчаткин, А. Ради счастья говорить правду //Литературная газета, – 1989, 10 мая.

² Русская литература XX века. В 2-х тт. – М.: Academia, – т.1. – 2005. – 496 с.; т.2. – 2005. – 464 с.

olan sosrealizm “olimpindəki” qəhrəmanları sıxışdıran yeni qəhrəmanlar meydana gəlirdi.

Müasir həyatı qərəzsiz həqiqiliyi və doğruluğu ilə göstərmək imkanı V.Şukşinin yaradıcılığına xasdır. Yazıçı 1960-cı illərin əvvəllərindən yazmağa başladığı hekayələrində müasir həyatı ən müxtəlif qiyafələrdə, ən müxtəlif personajlarla göstərir. Onun qəhrəmanları əsas etibarilə “misginlik və yeknəsəkliklə” barışmayan, fərdiliyi, qeyri-adiliyi ilə özlərini göstərməyə can atan müəllifin də dediyi kimi, “möcüzələrdir”.

V.Astafyev müasirliyi və müasir qəhrəmanları başqa tərzdə göstərir. “Qəmgin dedektiv” povestində qarşımızda sovet dövründə rus əyalət şəhərciyinin həyatı özünün bütün həlledilməz problemləri ilə canlanır. V.Astafyevin qəhrəmanı da özünəməxsusdur. O bu kiçicik şəhərdə bitmək bilməyən cinayətlərlə mübarizə aparan polisdir.

Müasir qəhrəmanın daxili aləminin açılmasına üstünlük verən Maksud İbrahimbəyovun, Çingiz Hüseynovun əsərlərində də müasirlik və qəhrəmanlar mövzusunun maraqlı həlli yolları verilir, onun vasitəsilə müasir cəmiyyətin durumuna, onun problemlərinə öz qiymətlərini verirlər. Onların əsərlərində müasir insanın mənəvi-əxlaqi problemlərinə diqqət yetirilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü paragrafı **“Kənd və şəhər müasirliyin və qəhrəmanın yaşam mühitinin əks olunmasının aparıcı yolu kimi”** adlanır. 1960-80-cı illər rus və Azərbaycan nəsrinin nailiyyətləri öz əhəmiyyətinə görə “son böyük ədəbi məktəb” adlandırılması heç də təsadüfi deyil³. Kənd həyatına həsr olunmuş əsərlərin hər birində həyat həqiqətlərini dərk etməyə, torpağa bağlı insanların taleyi haqqında düşüncələrə göstərilən səyləri görürük. Bunu rus və Azərbaycan ədəbiyyatında müasirliyi və müasir qəhrəmanı tədqiq edən ən güclü ədəbi qat hesab etmək olar.

V.Rasputinin, V.Astafyevin, V.Belovun, A.Krupinin, V.Liçutinin və digərlərinin kənd haqqında əsərləri yenidənqurma prosesində sosialist həqiqətlərini əks etdirən sosrealizm nümunələri hesab olunurdu. Ona görə də yazıçılar nisbi azadlıqdan istifadə edərək öz əsərlərində cəsarəti ilə seçilən problemlər qoyurdular.

³ Курбатов, В. Последний парад // – Москва: – 1995. №2. – с.164.

Əsasən kənd haqqında yazan Azərbaycan yazıçısı Mövlud Süleymanlının yaradıcılığı da dövrümüzün kəskin problemlərinin təqdimatı ilə seçilir. Müasir problematika “kənd” nəsrinə yanaşı həm də “şəhər nəsrində” də öz əksini tapmışdır.

Müasir dünyanın şəhər nəsrində təsvir olunmuş strukturu əyani surətdə sübut edir ki, ekzensial problemlər məhz həmin strukturun nəticəsi kimi, oradan qaynaqlanır. Bu nəsrin qəhrəmanları hiss edirlər ki, onlar mövcud həyat şəraitinin və özlərinin sosial rolunun əsarətindədirlər. Bu qəbildən olan əsərlərdə konflikt ekzensial qayğılardan məhrum olmuş və ya əksinə, onların güclü təzyiqinə məruz qalmış insanların qarşı-qarşıya qoyulması üzərində qurulur.

İstər kənd, istərsə də şəhər nəsrində aralarındakı prinsiplə fərqlənərək baxmayaraq 1960-cı illərdən başlayaraq 1980-ci illərə kimi həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda ədəbi prosesin önündə getmişlər. Parlaq nümunələri ilə seçilən 1960-80-ci illər rus və Azərbaycan nəsrində ədəbiyyatın iki əhəmiyyətli qolu olmaqla müasirliyin həqiqi təsvirini vermiş və müasir qəhrəmanın obrazını önə çıxarmışdı.

Bu iki mövzunun birləşməsi nəticəsində maraqlı əsərlər yaranmışdı: kənd mövzusunda yazan sənətkarlar şəhərə və şəhər mövzusunda yazanlar isə kənd həyatına müraciət etməyə başlamışlar. Bu prosesi 1980-ci illərdə Rusiyada V.Belovun, V.Rasputinin və başqalarının, Azərbaycanda isə Sabir Əhmədovun, Mövlud Süleymanlının və digərlərinin yaradıcılığında müşahidə etmək olar.

Rus və azərbaycanlı yazıçılar şəhər və kənd, kəndli və şəhərli haqqında yaratdıqları əsərlərlə 1960-80-ci illər ədəbi prosesinə əhəmiyyətli töhfələr vermişlər.

Birinci fəslin dördüncü paragrafı **“1960-80-ci illər nəsrində müasirliyin bədii formada əks olunması xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu dövrdə yeni mövzu və problemlərin intensiv şəkildə işlənib hazırlanması ilə yanaşı yazıçıların yaradıcı axtarışlarının nəticəsi kimi, həm də yeni janr-üslub formaları formalaşırdı.

Bu illərdə müasirlik haqqında yazılmış əsərlərin ilk növbədə janr rəngarəngliyi diqqəti çəkir. Çox zaman yazıçılar qarşılarına qoyduqları məqsədə çamaq üçün məqsədyönlü şəkildə bəzi janr kanonlarını pozur, yaxud onlardan bir növ yan keçirlər.

Müasirlik özünün əxlaqi problemlərə olan meyilliyi ilə, varlığın əbədi problemlərinə, fərdin mənəvi həyatına marağı ilə elə forma tələb edirdi ki, orada nəql edənin şüuru oxucuya maksimum dərəcədə yaxın olsun. Bunu formaca kiçik, məzmunca lirik əsərlərin yaranması ilə izah etmək olar. Bunların arasında Anarın “Gecə düşüncələri”, Y.V.Bondarevin “Anlar” və digər əsərlərini qeyd etmək olar.

Bütün bunları lakonikliyi, yığcamlığı ideoloji cəhətdən hazırlanmamış informasiyanı verməyə imkan yaradan hekayə janrına aid etmək olar. Bu hekayələrdə hər sözün, ifadənin cilalanması, nəfis şəkildə düzülüşü, süjet strukturunun məharətlə toxunuşu başlıca əlamət sayılır. Belə hekayələrin strukturunda əsas yeri həyatın özünün dinamikası deyil, nəql edənin şüurunun dinamikası tutur. Yazıçılar rəsmi qaydalarla razılaşmadıqlarını nümayiş etdirmək imkanına malik olmadıqlarına görə öz ideyalarını sətiraltı formada ifadə edirdilər.

Beləliklə, təhlil edilən dövrün ədəbiyyatında yeni poetika yaranmışdır. Onun arsenalında çoxlu bədii-təsvir priyomları, mətnin dərinliklərinə köklənmiş imkanları müşahidə etmək olar. Həmin mətnlərin müxtəlif dövrlərdə, o cümlədən yenidənqurmaya qədər və ondan sonra oxunuşunun çoxmənalılığının səbəbi məhz elə bundadır. Bu gün müasirliyin və müasirin bədii cəhətdən necə göstərilməsini sonadək öyrənmək baxımından ədəbiyyatşünaslıq həmin mətnləri “yenidən oxumaq” imkanına malikdir.

Birinci fəslə yekun vuraraq demək olar ki, 1960-80-ci illər Azərbaycan və rus ədəbiyyatları həm o dövrün rəsmi və estetik doktrinalarına qarşı münasibətdə, həm də sosialist realizm kanonlarından bacarıqla “uzaqlaşmaq” baxımından bir-biri ilə sıx bağlı idilər. Bu məqam özünü o dövrün mühüm problemlərinin həllini əks etdirən müasirlik mözusunda yazılmış əsərlərdə xüsusilə büruzə verir. Həmin əsərlərdə həm də rəsmi ideologiyanın qadağalarından yayınmaq üçün xüsusi estetika mövcud idi.

Dissertasiya işinin bu fəslində əldə edilmiş elmi nəticələr müəllifin məqalələrində dərc edilmişdir⁴:

“V.F.Tendryakovun yaradıcılığında müasirliyin təsvirinin xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəsil üç paragrafdan ibarətdir. **“Müasirlik haqqında əsərlərin tematik müxtəlifliyi və problematikası”** adlanan birinci paragrafdə V.Tendryakovun çeşidli materiallarla ən müxtəlif problemləri özündə cəmləşdirən yaradıcılığı səciyyələndirilir.

Əksər mütəxəssislərin fikrincə, o “kəsgin problemlərin qoyuluşunda digərlərindən daha qətiyyətli, bədii ifadəlilik axtarışında daha cəsarətli idi”⁵. V.F.Tendryakovun “həyat həqiqətini” açıq şəkildə təsvir etdiyi ilk hekayələri üslubuna görə oçerkə yaxındır. Ən müxtəlif mövzularda yazılmış bu hekayələr özündə sırf sosial konflikti əks etdirirdi. Məişət təsviri ilə fəlsəfi tənqiddin sintezi tədricən müəllifə müasir gerçəkiliyin daha dərin və miqyaslı dərkinə imkan verirdi. V.Tendryakov özünün başlıca mövzusunı vurğuluyaraq deyirdi: “Müasirlik məni tutur, buraxmır”.

Yazıçı müasir gerçəkliyin ən müxtəlif tərəflərini işıqlandırır. Sovet dövründə mövcud olan mürəkkəb və müxtəlif din məsələləri, onların hakimiyyət tərəfindən qəbul edilməməsi, habelə inam və inamsızlıq mövzuları müəllifin “Möcüzəvi” (1958), Fövqaladə

⁴ Ахмедова, С.А. Художественное осмысление современности («Расплата» В.Тендрякова) // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2008. №5, – s.180-183.; Ахмедова, С.А. Современность в литературе эпохи «застоя» // – Bakı: ADU, Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. – 2008. №3, – s.264-267.; Ахмедова, С.А. Современность и ее отображение в литературе (на материале русской и азербайджанской прозы) // Докторантларın və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2012. №2, – s.228-230.; Основные жанры изображения современности в русской и азербайджанской литературе 70-80-х годов XX века // – Полтава: Филологические науки, – 2014. №16, – s.53-59.; Характерные особенности изображения современности в произведениях азербайджанской и русской прозы конца XX века // Днепропетровский национальный Украинский Университет имени О.Гончарова, – 2018, 30 выпуск. – s.200-206.; Приоритетные направления в современной литературе // International congress on afro – Eurasian research IV, – Budapest: 27-29 april, – 2018. – p.590-593.

⁵ Крамов, И. В зеркале рассказа / И. Крамов. – М.: Советский писатель, – 1986. – 271 с.

(1961), “Apostol ezamiyyəti” (1969), “Tutulma” (1977), yazıçının ölümündən sonra 1987-ci ildə dərc olunmuş “İlğıma sui-qəsd” kimi əsərlərində öz əksini tapmışdır. İnsanların dini şüurunun təhlili verilmiş bu əsərlərdə o zamanlar demək olar ki, qadağan olunmuş mövzuya toxunulurdu.

V.F.Tendryakovu narahat edən mövzulardan biri də incəsənət mövzusu idi. Bu baxımdan müəllifin avtobioqrafik romanı olan “Nefertiti ilə görüş” əsəri maraq kəsb edir. Burada müəllifin təkcə incəsənətə deyil, həm də o zamanlar yaradıcılıq mübahisələrinin və ölkədə hökm sürən siyasi vəziyyətin mövcud olduğu yaşam mühitinə olan münasibəti son dərəcə aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu barədə Q.Lebedev yazırdı: “Roman – həqiqət üçün böyük bir axtarışdan və mahiyyət etibarilə mübahisədən başqa bir şey deyil”⁶. Öz problematikasına görə V.F.Tendryakovun “Nefertiti ilə görüş” romanına müəllifin sonralar yazdığı “İncəsənətin vücudu” (1973), “Lev Tolstoyun ilahiliyi və insaniliyi” (1978), “Kəndarası söhbətlər” (1981) kimi oçerkləri çox yaxındır. Bütün bu əsərlərdə müəllifin əxlaqi-estetik kredosu, onun müasir həyata və incəsənətin oradakı yerinə olan baxışları öz ifadəsini tapmışdır.

V.F.Tendryakovun “kənd” nəsrində müəllifin kənd haqqında yazdığı əsərlərinə xas olan başlıca əlamət hesab olunan “ürəyin yaddaşı” özünü aydın büruzə verir.

Kənd mövzusu müəllifin silsilə oçerkləri ilə başlayır. “Daşın altında” (1954), “Şimal bölgəsində” (1954) “Cəngavər dürüstlüyü” (1965) və sair əsərlərində sovet kəndinin “gündəlik həyatı” haqqındakı söhbətlərini müəllif povest və romanlarında davam etdirmişdir. Bu əsərlərdə “mülayimləşmənin” gəlişi duyulur. Ona görə də V.F.Tendryakovun “Kənd” əsəri sovet dövrü ədəbiyyatına münasibətdə tamamilə fərqli ruhda yazılmışdı. “Yersiz münasibət” povesti aşağıdakı sözlərlə başlayır: “Bir həftədir ki, mülayimləşmə var”⁷. Burada cəmiyyətdəki ictimai-siyasi mühitin “istiləşməsinə” inam, nəyinsə haqqında uzun müddət susduqdan sonra danışmaq imkanına ümid hiss olunur.

⁶ Лебедев, Г. Под открытым небом // Звезда. – 1965. №8, – с.172-174.

⁷ Тендряков, В. Собрание сочинений в пяти томах / В.Тендряков. – М.: Художественная литература, тт.1-5. – 1987-1988.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Müasirin obrazının mənəvi-əxlaqi koordinatları və onların ifadə formaları”** adlanır. “İvan Çuprovun çökməyi”-ndən sonra (1953) V.F.Tendryakovun əsərlərində o dövrün qəhrəmanının bədii təcəssümünə maraq müşahidə edirik. Əlbəttə, bu cür yanaşmanı müəllifin başqa əsərlərində də görürük. Özünün insan olmaq hüququnu müdafiə edən bədii obraz sübut etmək istəyir ki, o nəhəng “sovet maşınının” vinti deyil. V.F.Tendryakovun yaratdığı bu obrazlarda əxlaq dominantı sosial dominantı üstəliyin, bu da o dövrdə yaranmış əsərlərin ümumi ahəngi ilə ziddiyyət təşkil edir.

V.F.Tendryakov “İvan Çuprovun çökməyi” əsərində yarıtdığı kolxoz sədrinin obrazı çox maraqlıdır. İvan Çuprov kolxoz “naminə” dövləti aldadır. Elə povestin adından da məlum olur ki, burada çətin seçim qarşısında qalmış insanın “çökməyi” haqqında tarixcə təsvir olunur. Ancaq bu təkcə Çuprovun deyil, bütövlükdə insanları “rifah naminə yalana” itələyən bütün sistemin problemidir.

Bu mövzu yazıçının sonrakı əsərlərinin obrazlarında öz şəkillərini dəyişərək təsvir olunur. Məsələn, “Çala-çuxurlar” (1956) hekayəsinin qəhrəmanı da seçim qarşısında qalır. Burada o dövrün başlıca ziddiyyətlərini açan drammatik vəziyyət təsvir olunur: insanın rifahı ilə dövlətin rifahı üst-üstə düşmür, çünki insan və dövlət birbirinə yaddır. Maraqlı burasıdır ki, rəsmi tənqid əsərdə sovet gerçəkliyinin tənqidini görməmişdir.

V.Tendryakov üçün başlıca məqsəd “real sosializm” mühitində insanların qəlbində baş verən dəyişikliklərin tədqiqi idi. Bunu müəllif özünün “Sıx düyün” (1956) romanında da reallaşdırmışdı. Raykom katibi Pavel Mansurovun obrazında özünün mənəvi iflasına gedən kommunist funksionerinin sovet dövrünə xas olan volyuntar psixologiyası açılır. O, əxlaq prinsiplərinə riayət etmir və pisi yaxşıdan ayırd etmək istəmir.

Mansurovun xarakterinin köməyi ilə müəllif bütövlükdə sovet formasiyasının məmurlarının psixologiyasını elə məharətlə açır ki, rəsmi tənqid partiya hakimiyyətinin tipik nümayəndəsinin belə xoşagəlməz rakursdan təsvirindən hiddətlənməmişdir.

1960-cı illərdə V.Tendryakov yuxarıda qeyd olunan əsərlərindəki xətti daha da dərinləşdirərək davam edir. Müəllif

yaratdığı qəhrəmanların mənfi keyfiyyətlərindən çox onların mövcud sistemin qurbanı olmasını önə çəkir. Belə xarakterlər sırasında ilk növbədə donuzabaxan Nastiya Sıroeginanı qeyd etmək lazımdır (“Zaman qısadır birgünlük” 1965). Yalançılıq və gözdən pərdə asmaq yolunu seçmiş bu qadın ilk təəssüratda tanınmış mütəxəssis təsiri bağışlayır. Tənqidçilər kənd mühitini nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, bu əsərində “Tendryakov onu bir yazıçı kimi dünyaya gətirən aləmə qayıtmışdı”⁸.

Ancaq sovet dövründə kolxoz gerçəkliyinin ən qatı obrazını müəllif özünün “Ölüm” (1968) povestində yaratmışdı. Hadisələrin mərkəzində “Власть труда” (“Əməyin hakimiyyəti”) kolxozunun sədri Yevlampiy Lıkov durur. Məhz bu obrazda və onun “əsabələrinin” obrazında o mühitdəki eybəcərliklər ifadə olunur. Lıkov tipik kolxoz sədri kimi özündə kolxoz quruculuğunun, gerçəkliyinin ifşasını təcəssüm etdirir. Heç də təsadüfi deyil ki, Lıkov adı “lıkovçuluq” kimi ümumi isimə çevrilmişdi. V.Tendryakov müasir qəhrəmanların obrazlarının yaradılmasında “kənd mövzusu” ilə məhdudlaşmamışdır. Onun əsərlərində həyatın ən müxtəlif sahələrini təmsil edən bədii obrazların bütöv qalereyasını görmək olar. “Möcüzəvi” povestində dindar qız və ateist Rodik Qulyayevin təmsalında müəllifi əslində, din maraqlandırmır. Yazıçının burada cəlb edən “əxlaq, dəyərlər probleminin, necə dəyərlər, qəlbin kriteriyası” olması faktıdır⁹. “Apostol ezamiyyəti” povestində xilas üçün ilahi ideyaya gələn insan obrazı durur. V.F.Tendryakovun fikrincə, bu ideya mənəvi-əxlaqi xarakter daşıyır, çünki yer üzündə nə qədər adam varsa, onlar Allaha yaxındır.

İnsanın mənəvi-fəlsəfi həqiqət axtarışı aparıcı mövzusu Tendryakov nəsrinin sabit motivlərindəndir. Yazıçının 1960-cı illərdə yaranmış əsərlərinin çoxunda müəllif özünün estetik axtarışlarını məhz bu istiqamətdə aparır. Hansı mövzuya müraciət etməsindən aslı olmayaraq müəllifi hər şeydən çox qəhrəmanın

⁸ Радов, Г. О повести В.Тендрякова «Поденка – век короткий» // Комсомольская правда, – 1965. 16 сентября, – с.4.

⁹ Тендряков, В. Нравственность и религия // Наука и религия, – 1987. №2, – с.122-128.

hərəkətlərinin fəlsəfi-əxlaqi əsasları maraqlandırır. Məhz elə bunlarla onun davranışındakı, hərəkətlərindəki çox şeyi izah etmək olar.

Bu mənada “Üçlük, yeddilik, tuz” povestindəki çayla ağac axıdanların surətləri maraqlıdır. Bu sıraya ayı balalarını ovlayanın obrazını (“Məhkəmə”), balıqçılıq nəzarətinin sərt müfəttişini də (“Tapıntı”) aid etmək olar. Yazıçı toxunduğu kəskin sosial problematikanı əxlaqi axtarışlar və ümumbəşəri miqyasda fəlsəfi baxımdan dərk etmək istqamətinə yönləndirir. Bütün bunlar sosial tipləri, konkret sosial əhatəni zaman və məkanın hüdudlarından kənara çıxarır.

V.Tendryakov hər yeni əsərində müasir həyatın ən müxtəlif sahələrinə, fərqli obrazlara müraciəti ilə və gözlənilməz dönüşü ilə oxucuları və tənqidçiləri təəccübləndirirdi. Müəllifin hər yeni qəhrəmanı özünün digərlərinə oxşamaması ilə təəccüb doğurur. Hətta V.Tendryakovu yaxından tanıyanlar, onun yaradıcılığına bələd olanlar müəllifin belə rəngarəng xarakterlər yaratmasına heyrətlənməyə bilmirlər.

İkinci fəslin üçüncü paragrafi **“Məktəb nəsr” və müasirlik haqqında əsərlər sırasında onun yeri: problemlər və qəhrəmanlar**” adlanır.

Müasirlik və onun bütün problemləri həm də V.Tendryakovun məktəb və məktəblilər haqqında yazılmış silsilə əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu mövzu yazıçını ona görə cəlb edir ki, məktəb hər şeydən öncə tərbiyə sahəsidir, gənc nəslin formalaşdığı yerdir. Müəllif pedaqoji insitutda görüşü zamanı etdiyi çıxışda demişdi: “Bu mövzuya müraciət edəndə yeniyetmələrin tərbiyəsindən və bu işə həvalə olan valideyin və pedaqoqlardan yan keçmək mümkün deyil (V.İ.Lenin adına pedaqoji institutdakı çıxışından 1982-ci il)”¹⁰.

“Qaçan günün arxasınca” romanında və “Yaz çevrələmələri” povestində yazıçının “məktəb” mövzusunda atdığı ilk addımlar sonradan özünəməxsus trilogiyada davam etmişdi: “Burxılışdan sonrakı gecə” (1974), “İntiqam” (1979), “Altmış şam” (1980). Bu trilogiyada yazıçı süjetin drammatizmi ilə fəlsəfi

¹⁰ Тендряков, В. Собрание сочинений в пяти томах / В.Тендряков. – М.: Художественная литература, тт.1-5. – 1987-1988.

ümumiləşdirməyə gedir. Əsərin polemik ovqatı oxucunu qızğın mübahisəyə çəkir. “Buraxılışdan sonrakı gecə” povestində şəxsiyyət kimdir və o, necə formalaşır mövzusunda söhbət iki səviyyədə – şagird və müəllim səviyyələrində olur. Müəllif müəllimləri və şagirdləri qarşılaşdıraraq ortaya konflikt qoymur, onun üçün mühüm olanı müəllimləri və şagirdləri təmsil edən insanların xarakterini anlamaqdır.

Müəllifin növbəti əsəri olan “İntiqam” povestinin süjetinin əsasını qətl təşkil edir. Məktəbli öz atasını öldürür. İstintaqa Kolya və onun atası ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəsi olanların hamısı qoşulur və hər kəs özünü əlaqəli olduğunu hiss edir. Lakin hamı Kolyanın haqlı olduğunu deyir. Kolya şəri cəzalandırır ki, xeyir zəfər çalsın. Bu başlıca suala müəllif birmənalı cavab vermir. “İntiqam” povestindəki problemin bədii həlli müəllifə “məişət” materialları əsasında “varlıq” problemini həll etmək imkanı vermişdi.

“Altmış şam” povestini müəyyən mənada “İntiqam”da qoyulmuş problemlərin çoxunun davamı hesab etmək olar. Burada müəllifin diqqət mərkəzində yenə də müəllim və məktəblinin qarşılıqlı münasibətləri durur. Altmış yaşı tamam olan Eçevin müəllim özünün yubiley günü keçmiş şagirdindən məktub alır. O, yazır ki, onun həyatını şikəst etdiyinə görə müəllimini öz əlləri ilə öldürməyə hazırlaşır. Öz hakimini “araşdırıb tapmaq” üçün Eçevin keçmişini xatırlamağa çalışır. Birdən yadına onun günahsızlığını şübhə altına alan fakt düşür. O, nə vaxtsa ondan inciyənlərin hamısını xatırlamağa başlayır və belələrinin sayı çox olur.

“Altmış şam” povestində də tam haqlı və günahkar yoxdur. Onların hamısı özünəməxsus dərəcədə, eyni vaxtda həm haqlı, və həm də günahkardırlar. Tendryakov üçün əsas şey doğru-yalan axtarışı deyil, həqiqət axtarışdır, həyatın hər gün, hər saat insan qarşısında qoyduğu suallara cavab axtarmaqdır. Yazıcının mühüm bədii prinsiplərindən biri ağırlı sualları ortaya qoyub, hadisələrin kəskin çıxılmaz təsviri ilə oxucunun diqqətini cəlb etmək və problemin həllində onların özünün qərar çıxarmasına imkan verməkdir. Məktəbin həyatı bütövlükdə cəmiyyətin modelidir, sosial mühitin strukturdur, oradakı uğursuzluqlar öz əksini bütövlükdə cəmiyyətdə göstərir.

V.Tendryakovun bu əsərlərində təhlili aparılan müasirlik və müasirlər məsələsi özünün poetikası ilə adamı heyratə gətirir, adi məişət mövzüsünü varlığın yüksək fəlsəfi dəyərləndirməsinə kimi yüksəldir.

Bəşəriyyətin təsdiqi, sabahın qayğısı, müasir dünyada insan uğrunda mübarizə – nədən yazmasından asılı olmayaraq, V.Tendryakovun əsərlərinin əsas özəyini təşkil edir.

*Dissertasiya işinin bu fəslində əldə olunmuş elmi nəticələr müəlifin əsərlərində öz əksini tapmışdır*¹¹.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Anarın yaradıcılığında müasirlik və müasir qəhrəman”** adlanır və o dörd fəsildən ibarətdir. **“Erkən hekayələrdə müasirliyin bədii paradigması və müasirin obrazı”** adlanan birinci paraqrafda Anarın yaradıcılığının ilk dövrlərində müasirlik problemlərinə maraq müşahidə olunan əsərləri təhlil olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, Ç.Aytmatov onu “Taleyin müasiri” adlandırmışdı¹².

Yaradıcılığa başlamış gənc yazıçının ilk hekayələri orada qoyulmuş problemlər səbəbindən çap edilməmişdi və onlar bir çox illərdən sonra işıq üzü görmüşdü. Onlardan biri stalin repressiyasına həsr olunmuş “İztirabın vicdanı” hekayəsidir. Hekayənin mərkəzində həmin repressiyada iştirak etmiş və sonra özü də onların qurbanı olmuş qəhrəmanın etirafı durur. Bu mövzu həmçinin “Həmin gecənin sabahısı” hekayəsində də davam etdirilmişdi.

1960-cı illərdən başlayaraq müasir həyat özünün bütün problemləri və qəhrəmanları ilə yazıçının vaxtaşırı dərc olunan əsərlərində yer almışdı. Yazıçı sevimli janrlarından olan öz hekayələri ilə bütün yaradıcılığı boyu çoxsaylı gözəl sənət nümunələri yaratmışdı. (“Ötən ilin son gecəsi”, “Qarderobçu qadınla söhbət”, “Həmin gecənin sabahısı”, “Taksi və zaman”, “Gürcü fəmiliası”,

¹¹ Ахмедова, С.А. Герой современной прозы (на материале произведений В.Тендрякова и Анара) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Курск, июль 2009. №7, – s.77-79.; «Правда жизни» и произведения В. Тендрякова 50-60-х годов // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. – s.306-311.

¹² Айтматов, Ч. Современник от судьбы. Предисловие // Анар. Сочинения. В 5-ти томах. – Баку: «Юрд» – ИПО, – т.1. – 2005, – с.3-7.

“Mən, sən, o və telefon”, “Molla Nəsrəddin-66” sisiləsindən olan satirik hekayələr).

Anarın hər bir hekayəsində ayrı-ayrı hadisələrin, bəzən də adi günlərin o qədər də əhəmiyyətli olmayan məqamlarının təsvirində ən müxtəlif xarakterlərin açılmasını müşahidə edirik. Artıq bu əsərlərindən Anarın novatorluğunu biz görürdük. Onların hər birində qeyri-standart vəziyyət və qeyri-standart qəhrəman var. Buradakı insan ətrafda baş verənləri deyil, hər şeydən öncə, özünün daxili aləmini anlamağa çalışır və bunların prizmasından zahir aləmi dəyərləndirir. Anarın mərkəzi fenomeni müasir insanın təsviridir, məhz onun vasitəsi ilə müasir dünya modelləşdirilir.

Anarın ilk hekayələri onun yaradıcılığının sonrakı dövrlərində böyük rol oynayır. Bu hekayələrdə Anarın yazı üsulunun elə xüsusiyyətləri var ki, onlar sonralar da yazıçının əsərlərinin poetikasını səciyyələndirir. Orada müasir dövrün aktual problemlərinə maraq, öz mövqeyi ilə vətəndaşlıq fəallığının bəyan edilməsi kimi amillər əhatə edilir. Onun yazı manerasında insan simasının əxlaqi mahiyyətinin və psixoloji dərinliyinin açılması, habelə çətin vəziyyətə düşmüş insanın daxili aləminin təhlili üstünlük təşkil edir.

Anarın hekayələrinin xarakterik xüsusiyyətlərini şəxsiyyətə, onun mənəvi tələblərinə, əxlaqi vəziyyətinə, yaşadığı psixoloji çarpıntılara diqqət təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər yazıçının sonralar yaratdığı həcmcə daha iri olan roman və povestlərində də öz əksini tapmışdı. Özlərinin janr formalarına görə bu iri həcmli əsərlər müəllifə daha geniş hadisələri əhatə etmək, çoxsaylı problem və mövzulara toxunmaq, müasirlik ideyalarının əks olunması üçün əsərə çoxsaylı obrazların daxil olması imkanı verir.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı **“Povest – müasirlik mövzusunun və müasirin obrazının açılmasında yeni mərhələ”** adlanır. Paraqrafda Anarın müasirlik mövzunda yazdığı povestlər təhlil olunur. Burada ilk növbədə “Dantenin yubileyi” diqqəti çəkir. Əsərin qəhrəmanı “bacarıqsız” aktyor Feyzulla Kəbirlinskidir. Burada müəllifin əxlaq konsepsiyası son dərəcə aydındır. Anar öz qəhrəmanının obrazının vasitəsi ilə uğursuz taleyin faciəsini açır.

Anarın yaradıcılığında “Çevrə” (1965) povestinin xüsusi yeri var. Burada biz insanın daxili həyatının və adi günlərin təhlilini görürük. Ancaq iki gün ərzində baş verən hadisələr insanın özü üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Povestin qəhrəmanı, zahirən gözəçarpmayan, “uğursuz taleli” Nemət nəşriyyatlardan birinin redaktorudur. Bütün maddi təminatına baxmayaraq, Neymətin əsas problemi, özünün adi həyat çevrəsinin təcridini dərk etməsidir. Bunları müəllif qəhrəmanın daxili monoloqu vasitəsi ilə verir. “Neymət xəttinə” paralel olaraq “Təhminə xətti” də mövcuddur. O Neymət üçün bu xoşagəlməz, maraqsız həyatda hansısa “mayak” hesab olunur.

Yazıçının ilk hekayələrinin qəhrəmanlarına xas olan dünyanı anlamaq tələbi “Çevrə” povestində özünün sonrakı inkişafını alır. Müəllif burada qəhrəmanın reflektiv həyəcanlarının vasitəsi ilə gerçəkliyin təsvirinə olan özünün xüsusi həvəsini nümayiş etdirir. Anarın müasirlik haqqında olan nəsrinin sosial mənasının, habelə qəhrəmanlarının düşüncələrinin və hislərinin dərinliyi məhz elə bundadır. Müasirlik haqqında Anarın yazdığı əsərlərin sırasında “Kontakt” (1976) povestinin xüsusi yeri var. Bədii şərtiliyə əsaslanan bu povest yazıçının müasirlik və müasirin obrazının təsvirinə həsr etdiyi əvvəlki əsərlərində yer almış konsepsiyanın ardıdır. Yazıçı çox orijinal formada qeyri-real elementlərdən istifadə edərək “Çevrədə” olduğu kimi yenə də insan ünsiyyətinin həqiqiliyi və illüziyalığı problemi üzərində düşünür. “Yazıçı paradoksal, açıq şərti formada insanın və insan aləminin və kainatın tam əlaqəsi probleminin tamamilə reallığını ortaya qoyur”¹³.

Anarın təhlil etdiyimiz bütün povestlərində müəllif özünün diqqət obyektini kimi müasir gerçəkliyi, müasir insanı seçərək onu istehsalat, sosial-siyasi problemlər müstəvisində deyil, əksinə, ailə-məişət, şəxsi, hətta irreal şəraitlərdə tədqiq edir. Bu povestlərdə müəllif müasirliyi özünün yaratdığı qəhrəmanların rastlaşa biləcəyi bütün real və “real olmayan” ən müxtəlif tablolarını yaradır.

¹³ Латынина, А. Форма для мысли //Литературное обозрение, – 1979. №7, – с.10-14.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı **“Roman – müəllifin müasirlik konsepsiyasının kvintessensiyasıdır”** adlanır. Burada müasirliyin və müasir qəhrəmanların təsviri baxımından Anarın romanları təhlil olunur. Özünün janr xüsusiyyətlərinə görə bu əsərlər müasir həyatı daha geniş miqyasda və çoxsaylı personajlarla təsvir etmək imkanına malikdir.

“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”ni çox zaman məhəbbət haqqında roman adlandırırlar, lakin o, məhəbbət tarixçəsindən müasir cəmiyyət, müasir insanın və onun bütün mənəvi səciyyəsi haqqında təsəvvür verə biləcək “mövcud olmayan mərtəbə” kimi dərin mövzuya çevrilir. Hadisələrin mərkəzində Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiq olunan dövründə tamamilə yeni qadın tipini təmsil edən Təhminə obrazıdır. O, ekzistensial gücə malik şəxsiyyətdir. Təhminənin mürəkkəb və çoxcəhətli obrazı birmənalı təhlilə sığmır. Yaşadığı mühitin şərtlərinə baxmayaraq, o, yalnız qəlbinin səsinə tabe olur və sevgini hər şeydən uca tutur. A. Hacıyev qeyd edir ki, Təhminə bizim müasir ədəbiyyatda qadınlığına və faciəsinə görə olduqca böyük və möhtəşəmdir¹⁴. Təhminənin faciəsi ondadır ki, onun meşşan hesab elədiyi mühit sonda onu və onun sevgisini məhv edərək qələbə çalır.

Romanda müasir Azərbaycan ziyalılarını təmsil edən müasir cəmiyyət, müasir şəhər, onun bütün davranış “kodeksi” və qəhrəmanları ilə birlikdə bütün aydınlığı ilə təsvir olunur. Beləliklə, əxlaq mövzusu tədricən “şəxsiyyət və cəmiyyətin harmonik münasibətləri” kimi sosial mövzuya transformasiya olunur.

Müasirlik və müasir qəhrəman mövzusu yazıçının “Seytnot” povestində də çox maraqlı həllini tapmışdır. “Dantenin yubileyi” və “Seytnot” povestlərinin strukturunda geniş yer tutan psixologizm qəhrəmanların obrazının təsvirini gücləndirir, daha dəqiq desək, onların açılmasında əsas priyoma çevrilir. Bu romanla Anarın yaradıcılığında yeni mərhələ başlayır. Beləki, artıq yazıçını tək-cə konkret fərd və onların problemləri deyil, varlığın ümumi fəlsəfi problemləri maraqlandıрмаğa başlayır. Anarın yaradıcılığı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də ekzistensial problemlərin

¹⁴ Гаджиев, Ар. В поисках героя / Ар. Гаджиев. – Баку: Язычы. – 1981. – 203 с.

həllidir. Romanın mərkəzində Anarın daha bir “qeyri-standart” qəhrəmanının – Fuad Salayevin obrazı dayanır. Onun obrazı həm onu əhatə edən insanlarla qarşılıqlı münasibətdə, həm də daxildən, onun daxili monoloqu vasitəsi ilə açılır.

Anarın yuxarda təhlil etdiyimiz bu iki romanında müasirlik konsepsiyasının əsasında müasir insanların əxlaqi mövqeyi, onların düşdüyü mənəvi çarpışmalar və həyatın onların qarşısına qoyduğu seçim dayanır.

Üçüncü fəslin **“Yeni reallıq və 1990-cı illərin əsərlərinin qəhrəmanları”** adlı dördüncü paragrafı Anarın müasirlikdən bəhs edən əsərlərinin sürrealizm prizmasından təhlilinə həsr olunub.

Bunlar “Qırmızı limuzin”, “Qarabasma” hekayələri və “Otel otağı” povestidir.

“Qırmızı limuzin” hekayəsində bütün hadisələr gerçəkliklə sıx bağlı olan yuxugörmə poetikasında baş verir. Burada müəllif tərəfindən xüsusi sürrealist reallığı yaradılmışdır. Hekayə qəhrəmanı hansısa gücün təsiri altında hərəkət edir, həmin güc onu öz taleyinin, öz ölümünün qarşısına çıxmağa məcbur edir. “Qarabasma” hekayəsi də qəhrəmanın ölümü ilə bitir. Onun qəhrəmanı Oruc doktor “Qırmızı limuzin” hekayəsindəki adsız, tənha qəhrəmandan fərqli olaraq, dolğun həyat yaşayır. Ancaq çoxdan onun təhtəlsüurna çökmüş fikirlər onu narahat etməyə başlayanda onun da qayğısız, hamar həyatının sonu gəlir. Sürrealist qəbildən olan istənilən qəhrəmanlar kimi, Oruc doktor həqiqəti dərk etməyə rəasional təfəkkürlə deyil, intuisiya ilə gəlib çıxır.

Əvvəlki hekayələrində olduğu kimi, “Otel otağı” povestinin süjeti bugünkü reallığa əsaslanır. Povestin mərkəzində bütün qayğıları, çətinlikləri və həyəcanları ilə yaşayan müasir qəhrəman durur. Bu ali məktəb müəllimi, türkoloq-alim Kərim Əsgəroğludur. Anar öz qəhrəmanını müasir cəmiyyətin problemləri kontekstində göstərir. Bunların arasında ailə-məişət problemləri ilə yanaşı bütün xalqın problemi və bugünkü tariximizin problemi olan Qarabağ məsələsidir.

Əsərin qısa fabulası çoxsaylı haşiyələrlə, reminissensiyalarla, qəhrəmanın assosiativ xatirələri ilə zəngindir. Bunlar povestin hüdudlarını genişləndirir, onun məzmun tutumunu yüksəldir və

nəticədə bu sadalananlar sadəcə olaraq baş qəhrəmanın həyat tarixçəsini deyil, və həm də bir sıra əhəmiyyətli ümummilli, ümumbəşəri problemlərdən söhbət açmağa imkan verir. Qəhrəmanın qavrayışı vasitəsi ilə biz müasir sosial tipləri təmsil edən bir sıra insanlarla tanış oluruq, baş verənlərin səbəblərini anlamağa başlayırıq və bir daha hiss edirik ki, bizim yaşadığımız dünya kamil deyil. Maraqlı burasıdır ki, hadisələrin sırf realist təsviri sürrealist finalla bitir.

Anar “uğursuz”, hətta faciəvi həyatı bütün problemləri ilə tədqiq edərək, əsərdən əsərə bizi insanda insanlıq axtarışına aparır. Müasir həyat və öz müasirlərinin həyatı haqqında düşünən müəllifin mövqeyi daha da aydın təzahür olunur və bu müəllifin əxlaqi mövqeyini, onun müasir insan haqqında konsepsiyasını nümayiş etdirir.

Dissertasiya işinin bu fəslində alınmış nəticələr müəllifin dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır¹⁵.

Tədqiqatın nəticələrini ümumilikdə aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar: 1. 1960-80-ci illər rus və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yazıçıların sosial-mədəni mühiti əhatə etməklə müasir mövzuya və müasir qəhrəmana artan marağının xüsusi aktivləşməsi müşahidə olunan dövr kimi yer almışdır.

2. V.F.Tendryakov və Anar hər biri öz fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə müasirlik konsepsiyasını yaratmışdır. Onlardan biri buna kənd həyatı, məktəb, digəri isə müasir şəhər materialları əsasında nail olmuşdular. Onlar müxtəlif üsullarla müasir dünyanın və müasir insanın obyektiv portretini vermək səylərində bir idilər.

¹⁵ Ахмедова, С.А. Современность в творчестве Анара // – Баки: Филологиya məsələləri, – 2013. – s.373-379.; Ахмедова, С.А. Герой современной прозы (на материале произведений В.Тендрякова и Анара) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Курск, июль 2009. №7, – s.77-79.; «Несостоявшиеся судьбы» в произведениях Анара // – BSU: Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, – 2015. – s.123-126.; Творчество Анара: проблема современности // – Горно-Алтайск: МИР науки, культуры, образования. Международный научный журнал, – 2020. – s.307-309.; Художественное познание мира в произведениях Анара // – BSU: Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, – Баки: – 4-5 may, – 2022, – s.338-341.

3. V.F.Tendryakovu müasir dövrün problemləri ilk növbədə, sosial aspekdən maraqlandırır, insan işə həmin dövrün məhsulu kimi göstərilir. Anar işə birinci yerə müasir insanı qoyur və onun obrazının vasitəsi ilə müasir gerçəkliyi bütün əxlaqi və psixoloji problemləri ilə dərk edir.

4. İdeoloji qadağalar yazıçıları dövr haqqında həqiqətləri oxucuya sətiraltı formada çatdırmağa imkan verən bədii priyomlar axtarışına sövq edirdi (ibrətli hekayə nəql etmələr, rəmzlər və s.).

Tədqiqatın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xarici ölkələrdə dərc edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrində və iştirak etdiyi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Художественное осмысление современности («Расплата» В.Тендрякова) // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2008. №5, – s.180-183.
2. Современность в литературе эпохи «застоя» // – Bakı: ADU, Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. – 2008. №3, – s.264-267.
3. Герой современной прозы (на материале произведений В. Тендрякова и Анара) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Курск, №7, июль 2009. – s.77-79.
4. Современность и ее отображение в литературе (на материале русской и азербайджанской прозы) // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2012. №2, – s.228-230.
5. Современность в творчестве Анара // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. – s.373-379.
6. «Правда жизни» и произведения В.Тендрякова 50-60-х годов // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. – s.306-311.
7. Основные жанры изображения современности в русской и азербайджанской литературе 70-80-х годов XX века // – Полтава: Филологические науки, – 2014. №16, – s.53-59.
8. «Несостоявшиеся судьбы» в произведениях Анара // – BSU, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, – 2015. – s.123-126.

9. Характерные особенности изображения современности в произведениях азербайджанской и русской прозы конца XX века // Днепропетровский национальный Украинский Университет имени О.Гончарова, – 2018, 30 выпуск. – s.200-206.
10. Приоритетные направления в современной литературе // International congress on afro – Eurasian research IV, – Budapest: 27-29 april, – 2018. – p.590-593.
11. Творчество Анапа: проблема современности // МИР науки, культуры, образования. Международный научный журнал. – Горно-Алтайск, – 2020, – s.307-309.
12. Художественное познание мира в произведениях Анапа // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, – Bakı: – 4-5 may, – 2022, – s.338-341.
13. 1960-80-cı illər “Rus və Azərbaycan nəsrində müasirlik və müasir qəhrəmanlar problemləri” 5-ci Beynəlxalq elm və təhsildə innovativ texnologiyalar konfransı, – Şamaxı, Azərbaycan: 24-25 may, – 2022, – s. 226-228.
14. Yeni reallıq və 1990-ci illərin əsərlərinin qəhrəmanları (Azərbaycan yazıçılarının materialı əsasında) // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIV Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, – Bakı: – 4-5 may, – 2023.
15. Художественная парадигма современности и образ современника в ранних рассказах Анапа // Icress 2023: international Conference on Research in Education and Social Sciences, – Budapest: Hungary, 06-09 July, – 2023, – p. 294-297.
16. Религиозно-нравственные координаты образа современника и формы его воплощения в русской литературе. Международный научный конгресс по теме «Ислам и мусульмане в русской литературе и культуре», – İzmir: 26-27 oktyabr, – 2023, – s.170-171.

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 may 2024-cü il tarixində saat 16⁰⁰ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 2.13/1 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 aprel 2024-cü ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.03.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 38334 işarə

Tiraj: 30